

Vernieuwing en voltooiing

METAMORFOSEN
Studies in religieuze geschiedenis

XIV

Vernieuwing en voltooiing

Kloosterleven sinds het Tweede Vaticaans Concilie

onder redactie van

JOEP VAN GENNIP
MARIE-ANTOINETTE WILLEMSSEN

Hilversum
Verloren
2025

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt met financiële steun van Stichting het Nuyensfonds, het Sormanifonds en dankzij een solidariteitsbijdrage van de gezamenlijke religieuzen in Nederland via de commissie PIN.

Metamorfosen. Studies religieuze geschiedenis, deel xiv.

Deze reeks verschijnt onder auspiciën van Stichting Echo naar aanleiding van studiedagen rond actuele thema's in de religieuze geschiedenis.

Stichting Echo is een onafhankelijke stichting, die zich ten doel stelt historisch onderzoek naar de geschiedenis van orden en congregaties in de Lage Landen vanaf ca. 1800 tot heden te initiëren, te stimuleren en te presenteren.

Voor meer informatie: info@stichting-echo.nl en www.stichting-echo.nl.

Op het omslag: © Ludovicus Petrus van Paridon; blik op een kloostergang, een zuster en een jonge vrouw in gesprek, jaar onbekend, c/o Pictoright Amsterdam/Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen 2024.

ISBN 978 94 6455 139 6

© Stichting Echo

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp Het Lab, Arnhem
Typografie Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoudsopgave

JOEP VAN GENNIP EN MARIE-ANTOINETTE WILLEMSSEN	
Inleiding. Vernieuwing en voltooiing in breder perspectief	7
BRIAN HEFFERNAN	
Roomse dromen, rode pausen en vrouwen met een missie. Vefie Poels en de geschiedenis van het religieuze leven	20
OTTO LANKHORST	
Bibliografie van Vefie Poels (1958-2022)	34
STEPHAN VAN ERP	
Teken van de tijd of teken van het evangelie? Edward Schillebeeckx over het religieuze leven in de jaren zestig	51
AD LEYS	
‘Waar zoveel is gebeden, is het goddelijke op een heel bijzondere manier nabij.’ Aspecten van de ‘voltooiing’ bij religieuze instituten	69
LODEWIJK WINKELER	
Een grondige bezinning op de seminarie-opvoeding. Radicale veranderingen in de priester- en kloosteropleiding, 1963-1967	91
MARGA ARENSEN	
T.J. van Bavel en de vernieuwing van het religieuze leven	118
MARIE-ANTOINETTE WILLEMSSEN	
Kerend tij, het tij gekeerd. Religieuze stappen in de moderne tijd	140
ANTON MILH O.P.	
De last en lust van het verleden. Over de kloosterbibliotheek van de Leuvense dominicanen	164
MARIE-ANTOINETTE WILLEMSSEN EN JOEP VAN GENNIP (RED.)	
Fragmenten uit de MemoReeks	182

**Persoonlijke reflecties van religieuzen op de veranderingen na het
Tweede Vaticaans Concilie (kaderteksten)**

MARGRIET VAN DER VLIET	
Vernieuwing en voltooiing: kloosterleven sinds het Tweede Vaticaans Concilie	50
KOOS DE ROOIJ	
Herinneringen aan het Tweede Vaticaans Concilie	55
PAUL DE VRIES	
Wat mij trok? De liturgie, samen leven en samen werken	65
BAPTISTE TUIN	
De periode 1960-1970	73
THERESIA MUSTERS	
Vernieuwing en voltooiing	86
PIET SCHELLENS	
Leven als priester-religieus in woelige tijden	94
KEES MAAS	
De jaren 1960-1978	104
MARIE-LOUISE EGBERS	
De liturgische ontwikkeling vanaf Vaticanum II	114
TIEMEN BROUWER	
Religieus leven in de jaren 1960-1970	122
ALBERT DE JONG	
Mijn gang naar het priesterschap in de woelige jaren na het Tweede Vaticaans Concilie	136
WIM FLAPPER	
Mijn ervaring met de vernieuwingen na Vaticanum II, 1960-1970	142
DOLF NIESEN	
Enkele concrete herinneringen	159
IGNACE D'HERT	
De gang naar een nieuwe intellectuele wereld	175
Over de auteurs	213

Inleiding

Vernieuwing en voltooiing in breder perspectief

JOEP VAN GENNIP EN MARIE-ANTOINETTE WILLEMSSEN

De voor u liggende bundel is het resultaat van het op 22 mei 2022 gehouden vijftiende colloquium van Stichting Echo. Tijdens de coronapandemie (februari 2020 tot de zomer van 2022) was het niet mogelijk grote samenkomsten te organiseren. Onze voorlaatste bijeenkomst had dan ook in december 2019 plaats.

Het colloquium, gehouden in Museum Catharijneconvent te Utrecht, had als thema ‘Vernieuwing en voltooiing: Kloosterleven sinds het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965)’. Het sloot aan bij de aldaar lopende tentoonstelling ‘Van God los. De onstuimige jaren zestig’ (februari tot augustus 2022).¹ Met fotomateriaal en korte teksten werd een beeld geschetst van deze roerige periode in de Nederlandse samenleving, waarvan de gevolgen tot op de dag van vandaag doorwerken in de godsbeleving – in de ruimste zin van het woord –, de liturgie, de religieuze kunst en kerkbouw. Kort daarvoor had het religieus museum Krona in Uden een tentoonstelling met een overeenkomstig thema georganiseerd onder de noemer ‘Vrijheid en verwarring. Kloosterleven in de jaren ’60’ (november 2021 tot maart 2022),² waarin het de veranderingen probeerde te duiden voor de contemplatieve en actieve kloosters. Dat het thema relevant was had alles te maken met het feit dat zestig jaar daarvoor het Tweede Vaticaans Concilie in Rome bijeen was geroepen.

In 1962 had paus Johannes XXIII het initiatief genomen om te komen tot een *aggiornamento*, het bij de tijd brengen van de katholieke kerk. De behoefte aan verandering was echter volgens veel religieuzen al veel eerder merkbaar. In de jaren veertig en zeker in de jaren vijftig waren er al religieuze stijlbreuken zichtbaar en werd er nagedacht over nieuwe spirituele invalshoeken en vormingscriteria, zij het veelal nog fragmentarisch en aftastend. In 1950 vond in Rome een eerste congres plaats waar, tegen de achtergrond van teruglopende roepingen, mannelijke algemeen oversten gezamenlijk spraken over de modernisering van het religieuze leven. In 1957 volgde een tweede internationale bijeenkomst waarbij nu ook vrouwelijke oversten waren uitgenodigd. Het was opmerkelijk dat de congresverslagen ook toen al spraken over ‘aanpassing’ en ‘vernieuwing’.

In de Nederlandse context liepen actieve orden en congregaties in dit proces vaak voorop. Bij de vrouwelijke takken werd dit vaak gestimuleerd door een geestelijk leider, spiritueel of zoals één van hen het noemde ‘nonnenpater’. Zo lanceerde de kapucijn Quirinus van Alphen, die vele jaren de Franciscanessen

van Veghel geestelijke begeleidde, in 1947 het interne maandblad *Moederzorg*. Doel hiervan was om de oversten en huisoversten van de genoemde congregatie meer in contact te laten treden met de buitenwereld, ze kennis te laten maken met nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen, alsook hun uiterlijke gehoorzaamheid aan alle regels te doorbreken. Dat de praktijk weerbarstig was en het 'oude zusterideaal' diep was ingesleten, bleek uit het feit dat Van Alphen zijn oproep ook in het allerlaatste nummer van het blad, in 1959, nog moest herhalen.³ In België was het kardinaal Leo Suenens die drie jaar later met zijn veel gelezen *The Nun in the World: new dimensions in the modern Apostolate* probeerde de vrouwelijke religieuzen wakker te schudden door hun apostolaatsveld open te stellen voor de moderne wereld.⁴

"De" zuster bestaat niet', schreven Van Heijst, Derks en Monteiro in *Ex caritate*.⁵ Dat gold ook voor de doorwerking van nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen en mogelijkheden tot ontplooiing bij orden en congregaties. Konden mannelijke religieuzen, zeker bij intellectuele orden als de jezuïeten en dominicanen, vaak verder studeren, bij vrouwelijke congregaties was dat lange tijd niet vanzelfsprekend. Maar ook hier waren uitzonderingen. Vrouwelijke onderwijscongregaties als de Ursulinen van de Romeinse Unie, die verschillende elitaire meisjesinternaten leidden in Nederland en België, stimuleerden haar leden aan het begin van de twintigste eeuw actief om bijscholingscursussen te volgen. Deze beroepsgerichte vorming begon vaak al in het noviciaat, wat zeker niet gebruikelijk was bij andere actieve zustercongregaties.⁶ Maar ook congregaties werkzaam in de verpleging, zoals de Zusters onder de Bogen uit Maastricht, zetten begin twintigste eeuw goed gekwalificeerde opleidingen voor haar leden op en lieten na de Tweede Wereldoorlog zusters aan de katholieke Hogeschool voor Verpleeg- en Vroedkunde, gelieerd aan de universiteit van Leuven, studeren.⁷

Een andere, want niet-strikt religieuze, loot in deze was de Graalbeweging. In 1921 in Nederland opgericht als de Vrouwen van Nazareth, een elitair lekengezelschap van katholieke vrouwen, dat vanwege hun veelal hooggeschoolde achtergrond en internationale contacten al ruim vóór de conciliejaren kennis had genomen van theologische vernieuwingen in Frankrijk. Voor enkele van hun vooraanstaande leden had het 'ingebakken' neothomisme en antimoderanisme al in de jaren vijftig afgedaan en experimenteerden zij met democratische gemeenschapsstructuren en nieuwe leef- en gebedsvormen.⁸

Het door paus Johannes XXIII bijeen bijeengeroepen concilie had voor alle katholieken ingrijpende gevolgen. Door menig onderzoeker wordt de kerkvergadering zelfs gezien als de meest invloedrijke religieuze gebeurtenis van de twintigste eeuw. Ook in kloosters gingen de ramen en deuren wijd open.⁹ Soms van harte, maar niet altijd. Het leidde in enkele gevallen tot spanningen tussen 'progressieve' en 'conservatieve' leden. En dat kon ver gaan. Zo lunchten de paters jezuïeten van het door hen geleide St. Ignatiuscollege in Amsterdam in de jaren zestig en zeventig in twee aparte groepen, terwijl ze in dezelfde communiteit woonden! Ook de veelgehoorde anekdote, te berde gebracht door meer behoudende zusters, dat sommige medezusters het mantelpakje al in de

kast hadden hangen vóór de religieuze kledij werd afgeschaft, spreekt in deze boekdelen.

De spirituele en maatschappelijke veranderingen die het Tweede Vaticaans Concilie brachten bij de actieve vrouwelijke en mannelijke orden en congregaties is – in comparatief opzicht – voor het Nederlandse taalgebied uitvoerig beschreven door historici als Annelies van Heijst, Marjet Derks, Marit Monteiro, Suzanne Hautvast en Jan Jacobs.¹⁰ Daarnaast verschenen er in de afgelopen decennia, veelal onder auspiciën van Stichting Echo, een groot aantal studies over specifieke religieuze instituten, waarin ook uitvoerig werd ingegaan op de veranderende religieuze mentaliteit na het concilie.¹¹ Deze bundel kan gezien worden als een poging om ruim zestig jaar na dato opnieuw enkele aspecten onder de aandacht te brengen.

De voor het colloquium uitgenodigde sprekers werden na afloop gevraagd hun voordracht om te werken tot een bijdrage aan deze bundel. Daarnaast hebben we als Echobestuur gemeend hulde te moeten brengen aan Vefie Poels, die van 2005 tot 2015 voorzitter was van de stichting en in het voorjaar van 2022 na een ingrijpende ziekte veel te jong is overleden. Het eerste stuk dat u aantreft is dan ook het door kerkhistoricus Brian Heffernan geschreven portret van Vefie. Haar oud-collega Otto Lankhorst was bereid al haar publicaties in een bibliografie samen te brengen, waarvan u het resultaat ook in deze bundel terugvindt. Naast de sprekers zeiden enkele auteurs, die op het gebied van klooster- of religiegeschiedenis hun sporen hebben verdiend, toe hun licht te laten schijnen op een bepaalde thematiek, waarin de gevolgen van Vaticanum II voor religieuzen in Nederland en Vlaanderen wordt geduid. Ook hebben we religieuzen van verschillende congregaties, die deze roerige periode aan den lijve hebben ondervonden, bereid gevonden een korte beschrijving te geven van hetgeen zij toen hebben ervaren. In kaderteksten staan ze verspreid in deze bundel. Tot slot is het laatste katern gewijd aan fragmenten uit de *MemoReeks, verhalen uit het katholieke leven* (uitgegeven door Valkhofpers in samenwerking met het Katholiek Documentatie Centrum/KDC).¹² Deze reeks omvat tientallen publicaties waarin de auteur verslag doet van zijn of haar wederwaardigheden als (ex)religieus. Thema's die veelal terugkeren in de jaren vijftig en zestig zijn: eenzaamheid, gebrekkige onderlinge communicatie, te weinig echte belangstelling voor elkaar, de te starre ouderwetse opleiding, de strenge kloosterhiërarchie, het gebrek aan mogelijkheden tot zelfontplooiing, het zoeken naar persoonlijk geluk en uiteraard de innerlijke strijd om wel of niet uit te treden. De kloosterlingen of religieuzen die bleven geven, terugkijkend, vaak een ander beeld op deze roerige ontwikkelingen dan zij die besloten het habijt aan de wilgen te hangen. Aan de hand van enkele thema's (noviciaat/seminarieopleiding, liturgische vernieuwing, bevrijdingstheologie, nieuwe woonvormen en andere werkzaamheden, persoonlijke vorming, vernieuwingskapittel en herbronning) wordt een beeld geschetst van wat zij in de periode rond het Tweede Vaticaans Concilie meemaakten. Van hen die bleven komen aan het woord de jezuïeten Harry Schelbergen en Ruud Kurris, de redemptorist Lambert Henning, Yosé

Höhne Sparboth van de Arme Zusters van het Goddelijk Kind (later sloot ze zich aan bij een dominicaanse communiteit), de franciscanen Martin Olsthoorn en Arnulf Camps. Van de uitgetreden laten we Martine Buitink, franciscanes van Denekamp, de assumptionist Henny Knoop en de oud-scj'er Hans van Zonneveld hun verhaal vertellen.

Al deze verhalen tezamen geven een inkijk in wat 'Vernieuwing en voltooiing' het kloosterleven in de voorbije decennia heeft gebracht. Wij zijn ons bewust dat de begrippen 'vernieuwing' en 'voltooiing' twee tegenpolen kunnen zijn, maar ook in elkaars verlengde kunnen liggen. Betekende vernieuwing radicaal anders gaan leven? Bleef de spirituele kern van het religieuze leven overeind en veranderde slechts haar uiterlijke verschijningsvorm(en)? Of leidde de vernieuwingsbeweging tot uitgestelde voltooiing? Terugkijkend kan nu – na zoveel jaar – de vraag gesteld worden of de kerk zich echt heeft 'vernieuwd'. Waren de veranderingen blijvend of keerden veel religieuzen na verloop van tijd op hun schreden terug? Welke gevolgen hadden de vernieuwingen voor de gelovige gemeenschap van zowel kloosterlingen als kerkgangers?

En waarop duidt de term 'voltooiing'? Een begrip gemunt door de Konferentie Nederlandse Religieuzen (KNR). Zij spreekt bewust niet van 'afbouw' of 'uitsterven', omdat veel van dergelijke religieuze instituten waren gesticht om een bepaalde maatschappelijke nood te lenigen. Nadat de overheid die taak had overgenomen, beschouwden deze actieve congregaties hun inzet als voltooid.¹³

Daarmee is het een proces van afronding, maar heeft dat ook onomkeerbare gevolgen voor het religieuze instituut of luidt het juist een nieuwe fase in? Krijn Pansters en Willem Marie Speelman beschrijven in hun onlangs verschenen boek *Vol-tooiing. Hoe het verhaal van de Zusters Franciscanessen van Veghel doorgaat* hoe de zusters hun 'spiritualiteit voor straks', als zij er niet meer zijn, kunnen doorgeven. Op welke wijze kan het confronterende feit van de naderende voltooiing toch vruchtbaar worden gemaakt? 'Het kijken naar de toekomst wordt daarmee een kijken naar het verleden en naar wat er echt toe doet: het doorleven van diepe waarden, die doorgegeven willen worden. Zo gezien is deze eindfase slechts een overgangsfase', aldus de auteurs.¹⁴

Het eerste stuk dat u in deze bundel aantreft is van Brian Heffernan. Hij verzorgde de Engelse vertaling van Vefie Poels' laatste publicatie *De rode paus. Biografie van de Nederlandse curiekardinaal Willem van Rossum CSsR (1854-1932)*.¹⁵ Vanwege haar ziekte had hij toen vooral email en telefonisch contact met haar, maar hij kende haar persoonlijk van diverse Echo bijeenkomsten. Toen wij hem begin 2023 vroegen een portret te schrijven was Vefie al overleden. Dat leverde een zekere beperking op, maar vroegere collega's vulden eventuele omissies aan.

In zijn artikel behandelt Heffernan vier van haar publicaties, die volgens hem een duidelijk beeld geven van de bijdrage die ze heeft geleverd aan de geschiedschrijving van religieuzen en specifiek van missiewerkers. Hij duidt haar beschrijvingen aan als nuchter, ver weg van de soms door religieuzen gewenste

hagiografische benadering die ze met een terugblik op hun stichter of hun eigen leven willen benadrukken. Vooral haar biografische insteek is sterk en terug te vinden in verschillende publicaties. Ze schenkt extra aandacht aan de positie van missiezusters, die volgens haar te weinig recht worden gedaan door hen het predicaat van 'indirecte' missionering op te leggen. Wel heeft ze, net als veel andere historici in die tijd, de kant van de gemissioneerden laten liggen. Daardoor zijn deze studies op dit punt eenzijdig en krijgt de lezer geen zicht op de invloed die het missiewerk had op de inheemse religie en de eigen cultuur van de mensen waarmee de missiewerkers in aanraking kwamen. Heffernan concludeert op basis van zijn bevindingen dat haar werk zeer prijzenswaardig is en een goede aanleiding kan geven voor verder cultuurhistorisch onderzoek of debat.

Heffernans bijdrage wordt gevolgd door een gedetailleerde bibliografie van Vefie Poels. Haar vroegere collega en vriend Otto Lankhorst heeft zich ingespannen al haar gepubliceerde werken in kaart te brengen en zo recht te doen aan haar jarenlange inspanningen op theologisch en historisch gebied. Hij besluit de bibliografie met drie korte in memoriams.

Het volgende artikel is een bewerking van de lezing die Stephan van Erp gaf tijdens het colloquium. Hij stelt de Nijmeegse hoogleraar en theoloog Edward Schillebeeckx o.p. (1914-2009) centraal en geeft aan welke ideeën hij ontwikkelde in reflectie op de vernieuwingen in de jaren rond het Tweede Vaticaans Concilie. Uitgaande van de these 'dat verandering in de kerk altijd aanleiding geeft voor strijd' licht Van Erp toe hoe Schillebeeckx daarmee omging. Die zag in een seculiere cultuur juist mogelijkheden om het christendom te zuiveren van invloeden die eigenlijk niet tot de kern van het geloof behoorden. De dominicaan vond de gangbare secularisatiethese een mythe, want God was niet dood, maar werd nu alleen anders door de gelovigen ervaren en begrepen. Het christendom werd ontdaan van de valse hoop op een betere toekomst na het aardse leven. Daarvoor in de plaats kwam de verwachting op economische en technologische vooruitgang. Maar deze omslag betekende niet dat er geen authentieke godsbeleving overbleef. Volgens Schillebeeckx ontstond er een nieuw godsbegrip, een God die in de wereld werkzaam was en op aarde het proces van heil en verlossing zou voltooien. Hij stelde als enige optie voor het actualiseren van het religieuze leven voor, te komen tot een her-evangelisering, een bewustzijn dat God zich in de wereld en in ieder mens manifesteert. Religieuzen zouden zich kritisch moeten opstellen tegen alle maatschappelijke tendensen die hier tegenin gaan. Alleen zo zouden zij hun inspiratie vinden voor een aan God gewijd leven.

Ad Leys, voor zijn pensionering verbonden aan de koepelorganisatie KNR, was eveneens spreker tijdens het colloquium. In deze bijdrage gaat zijn aandacht met name uit naar vrouwelijke religieuzen en het verloop onder hen sinds de jaren zestig van de vorige eeuw. Hiervoor somt hij een aantal mogelijke oorzaken op, die hij kort toelicht. Uiteindelijk concludeert hij dat een complex van factoren zowel in de kerk als in de maatschappij ervoor gezorgd hebben dat het aantal intredes al vanaf de jaren 1930 afnam. Dat proces versnelde in de jaren vijftig en zestig, alsook na het Tweede Vaticaans Concilie. De kleinere en

op den duur vergrijzende gemeenschappen kwamen voor allerlei problemen te staan: andere invulling van het dagelijks leven, zieken- en ouderenzorg, bestuur, financiën, en tot slot een weloverwogen overdracht van materiële en spirituele bezittingen. De religieuzen werden geconfronteerd met de vraag wie het stokje in de toekomst kon overnemen. Leys sluit zijn bijdrage af met een tweetal ideeën voor verder onderzoek. De eerste heeft betrekking op het financiële aspect van de ontwikkelingsgang van orden en congregaties in Nederland. Van leven in armoede kwam er vanaf het midden van de vorige eeuw een omslag tot stand. Volgens Leys is deze economische groei binnen de religieuze instituten nooit goed onderzocht. Zijn tweede onderzoekstopic betreft een nuancering van de theorieën van Van Heijst, Lingier en Vanderwiele, namelijk dat in de doelstellingen van negentiende-eeuwse Nederlandse congregaties hulp aan de noodlijdenden van secundair belang was en het eren van God voorop stond.¹⁶ Leys wijst in deze op het nut een vergelijkende studie te maken van de constituties van verschillende door Mgr. Zwijsen gestichte kloosterinstellingen.

Lodewijk Winkeler, oud-directeur van het KDC, wijdt zijn bijdrage aan de grondige veranderingen in de Nederlandse priesteropleidingen in de jaren 1960. Met name de snelle teloorgang van de seminarieopleidingen als vormingsinstituten is verbazingwekkend. Versoepelingen, het verruimen van de leefregels en ingaan op de eisen van de novicen brachten weinig soelaas. Er werd in 1965 zelfs gesproken van een ‘explosieve’ situatie. Mede door een gebrek aan gekwalificeerde docenten werd de optie op tafel gelegd te komen tot een fusie van diverse opleidingscentra. Maar daartegen rees verzet, met name omdat iedere orde of congregatie haar studenten wilde inwijden in de voor hun kenmerkende spiritualiteit. Desalniettemin was deze ontwikkeling niet tegen te houden en halverwege de jaren zestig zagen verschillende vormingsinstituten zich genooddaakt hun deuren te openen voor niet-leden en zelfs leken. Uiteindelijk werd het onderbrengen van veel van de opleidingen bij hogescholen en universiteiten een feit. Binnen enkele jaren vond er een verschuiving plaats van gezamenlijke theologische priesteropleidingen naar vier wetenschappelijke instituten. Om de dagelijkse reisafstanden te overbruggen werden er convicten voor priesterstudenten ingericht, maar ook die bleken geen lang leven beschoren. De studenten roken de vrijheid, wilden op kamers of gaan leven in woongroepen. Het onderscheid priesterstudent – leek werd zienderogen kleiner. Volgens Winkeler werd er in de hele concentratiebeweging nooit een verband gelegd met de invloed van het Tweede Vaticaans Concilie en het in 1965 uitgevaardigde decreet *Optatam totius*, waarin juist benadrukt werd dat de priesteropleiding op grootseminaries of desnoods in convicten moest plaatsvinden. Dit negeren zou volgens Winkeler in Nederland nog jaren voor problemen zorgen.

Marga Arendsen, directeur van het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, richt haar aandacht op de augustijn T.J. van Bavel (1923-2007), die met zijn publicatie *De kern van het religieuze leven* (Tielt, 1973) een belangrijke bijdrage leverde aan de vernieuwde inzichten in de theologie van het religieuze leven. Daarvoor zet ze eerst in grote lijnen de oude theologie uiteen. Op basis van het door de Franse jezuïet P. Cotel in 1859 gepubliceerde *Catéchis-*

me des voeux, à l'usage des personnes consacrées à Dieu dans l'état religieux – later vertaald en herzien – over de plichten van een kloosterling, geeft Arendsen een kort overzicht van de drie evangelische raden (gehoorzaamheid, armoede en celibaat) waar een religieus zich aan dient te houden. Een kleine honderd jaar later publiceerde een ordegenoot opnieuw een aangepaste versie. Blijkbaar hadden de teksten nu, door maatschappelijke veranderingen, meer toelichting nodig wat resulteerde in een verdubbeling van de omvang. Maar het is vooral het in 1965 uitgebrachte conciliedecreet *Perfectae Caritatis* dat de weg opende naar een nieuwe invulling van het kloosterleven. Niet alleen de drie geloften, ook op allerlei andere terreinen werd van de religieuzen gevraagd hun leven aan te passen aan de moderne tijd. Regels, constituties en statuten werden opnieuw geformuleerd. In zijn kritische beschouwing over het traditionele kloosterleven ontkent Van Bavel op veel fronten het onderscheid met het burgerbestaan. Als alternatief probeert hij een nieuwe invulling van het religieuze leven te formuleren, met veel aandacht voor de drie geloften in een veranderende tijd. Volgens Arendsen hebben echter alle pogingen om het kloosterleven bij de tijd te brengen niet kunnen voorkomen dat nieuwe aanwas meestal uitbleef.

In het daaropvolgend artikel laat Marie-Antoinette Willemsen zien hoe de aanpassingen van het kloosterleven er in de praktijk uitzagen. Door de talloze gesprekken die ze met religieuzen voerde, bijna allemaal ingetreden na de Tweede Wereldoorlog, geeft ze als het ware een inkleuring aan wat anderen in theorie beschrijven. Juist de drie geloften kwamen onder druk te staan, gevolgd door noodzakelijke versoepelingen van de orderegel en constituties. Het leek erop dat het kloosterleven na de jaren zestig in toenemende mate een afspiegeling werd van het leven daarbuiten. Verloor het daarmee haar aantrekkingskracht? In een tijd van groeiende individualisering werden religieuzen geacht een eigen invulling te geven aan hun spiritualiteit en hun leefomstandigheden. Ze konden ervoor kiezen meer of minder betrokken te zijn bij de gemeenschap. Die tendens werd sterker naarmate hun leeftijd vorderde. Tegelijkertijd maakte juist de ouder wordende en meer hulpbehoevende religieus het voor veel besturen noodzakelijk om de leden te vragen terug te keren naar het moederhuis. Niet alleen vanwege de zorg en de kosten die alle aparte woonvormen vereisten, ook leek er bij een groeiende groep oudere religieuzen behoefte te ontstaan weer een gemeenschap van gelijkgestemden te vormen. Keerde daarmee het tij? Nee, de onafhankelijkheid en een leven met eigen verantwoordelijkheid waren bij de meeste leden na decennia zo ingesleten dat ze aangaven zelf hun grenzen te willen bepalen.

De laatste bijdrage is geschreven door Anton Milh o.p., in 2018 ingetreden bij de Vlaamse dominicanen. Hij gaat in op een specifiek gevolg van de ouder en kleiner wordende religieuze gemeenschappen. Naast alle gebruikelijke aanpassingen moest er ook nagedacht worden over de vraag wat te doen met de vaak grote, verouderde en nauwelijks meer geraadpleegde boekencollecties. In het dominicanenklooster in Leuven leidt de aanstaande opheffing van de bibliotheek tot een nieuw initiatief. De Belgische provincie besluit een nieuwe, Engelstalige studiegemeenschap in het leven te roepen. Zeker de helft van de

bibliotheekruimte zal opgeofferd worden om plaats te maken voor klooster-cellen.

Milh schetst eerst de geschiedenis van het Leuvense bibliotheekfonds, dat stamt uit de negentiende eeuw. Eind twintigste eeuw kregen de verschillende Vlaamse gemeenschappen de opdracht hun bibliotheken op te schonen en samen te voegen en zo te komen tot een kleiner fonds met een hogere bruikbaarheids-factor voor de gemeenschap. Tien jaar later werd overgegaan tot het digitaliseren van de catalogus. Weer twee decennia later zocht de Leuvense bibliotheek naar partners die delen van de collectie konden overnemen. Het resterend deel werd overgedragen aan enkele opkopers of ideële organisaties, waarna de rest werd vernietigd.

Het aardige van het opruimen was dat er enkele interessante vondsten tevoorschijn kwamen. Die kregen allemaal een bestemming. Voor de opgeschoonde bibliotheek werd er opnieuw een fonds samengesteld, waarvan komende generaties broeders gebruik kunnen maken. Daarmee wordt volgens Milh aangesloten bij een oproep van het Tweede Vaticaans Concilie, waar in het decreet *Optatam totius* wordt gesproken over de permanente vorming van priesters. Het initiatief tot de vorming van een internationale studiegemeenschap sluit bovendien aan bij het streven naar *global Catholicism*. Meer dan ooit presenteert de kerk zich als een wereldwijde organisatie waarbij het zwaartepunt in toenemende mate op het zuidelijk halfrond zal komen te liggen.

De bijdragen in deze bundel geven zicht op diverse processen van vernieuwing, op aanpassingen aan de veranderende tijdgeest. Sommige theologen beweren dat dit *aggiornamento* juist gezorgd heeft voor de leegloop van de kerk. Maar kerk en kloosters zijn geen geïsoleerde instituten, ze maken deel uit van de maatschappij. Zeker in deze tijd waarin de media zo'n grote invloed hebben op ons denken en doen en er een wereldwijde uitwisseling van informatie optreedt. Daarbij zijn veranderingen van alle tijden, soms meer soms minder radicaal. Geloof en maatschappelijke ontwikkelingen zijn processen met hoogte- en dieptepunten, maar in een voortdurende confrontatie komen ze steeds weer tot een nieuw equilibrium. Kan er dan wel gesproken worden van voltooiing? Afhankelijk van welke aspecten benadrukt worden is het antwoord ja of nee. In Noordwest-Europa loopt het tekort aan parochiepriesters op, zijn er in diverse landen inmiddels grote fusieparochies ontstaan, is het aantal (actieve) kerkgangers drastisch verminderd en zijn kloostergemeenschappen tot kleine groepjes ouderen gereduceerd. Er zijn druppelsgewijs nog intredingen, met name bij de grotere gevestigde orden, inclusief de beschouwende takken. Maar ook deze hebben niet zelden hun 'nationale' opleidingshuizen samengevoegd met die in het buitenland om toch nog enige 'massa' en een gemeenschapgevoel te creëren. De actieve religieuze congregaties – met vaak een oorspronkelijk maatschappelijk werkterrein – besloten decennia geleden al om geen nieuwe kandidaten meer op te nemen en in feite te opteren voor een sterfhuisconstructie. Zij proberen veelal op andere manieren hun spirituele nalatenschap door te geven.

Toch ontstaan hier en daar – vaak in samenwerking met leken – nieuwe initiatieven vanuit een religieus-spirituele invalshoek, krijgen kloosters en kerken een ideële bestemming of wordt een deel van het eigen vermogen geïnvesteerd in maatschappelijk betrokken fondsen of voor het aanstellen van onderzoekers op een bepaald terrein. Zo stelden de Vrouwen van Bethanië in 2021 in samenwerking met Tilburg University het Vrouwen & Theologie Fonds in met de bijzondere leerstoel ‘Morele Vorming’. Over het motief staat daarover op de website:

De Vrouwen van Bethanië willen de fakkel van hun inspiratie doorgeven, zodat deze voort kan leven in anderen. Het ligt dan voor de hand om projecten te financieren die werkers ondersteunen in hun (bijbels-theologische) opleiding, en hun vorming, spirituele ontwikkeling en deskundigheidsbevordering op dit punt. En om daarbij vooral aan vrouwen te denken.¹⁷

Een ander treffend voorbeeld is het Franciscaans Studiecentrum, dat al sinds 1984 bestaat en mede gefinancierd wordt door de Nederlandse franciscanen. Zij stimuleren wetenschappelijk onderzoek en onderwijs naar de spiritualiteit van Franciscus en Clara van Assisi en hun erfenissen. Aansluitend bij de franciscaanse kernwaarden en de hedendaagse actualiteit is in 2018 het onderzoeksproject ‘Het goede leven; leiderschap, duurzaamheid, zorg en armoede in franciscaans perspectief’ gestart in samenwerking met de Tilburg School of Catholic Theology (TST). Op een vergelijkbare manier proberen de jezuïeten van Nederland en België hun Ignatiaanse spiritualiteit in te bedden en tot onderwerp van onderzoek te maken nadat zij in 2011 de ‘Franciscus-Xaverius-leerstoel’ inrichtten, eveneens aan de TST.

Sommige hieruit voortkomende onderzoeksprojecten staan op het snijvlak van waar deze bundel ook een bijdrage aan wil leveren, namelijk aan de omgang van religieuzen met de veranderingen die na het Tweede Vaticaans Concilie op hen afkwamen. Het lopende promotieonderzoek van Heleen Robben *Dutch Women and Catholicism's Global Turn to Dialogue* gaat over de rol die de Vrouwen van Bethanië via hun netwerk in Rome speelden op de agenda van het Tweede Vaticaans Concilie. Via nieuwe onderzoeksmethodes als digitale netwerkanalyse worden de beweegredenen van een vrouwelijke congregatie blootgelegd die vanuit de eigen spiritualiteit sturing probeerde te geven aan de eigentijdse veranderingen.

In 2022 ging een ander onderzoeksproject van start dat zich in meerdere opzichten beweegt op het terrein van vernieuwing en voltooiing. Het betreft het Nijmeegse promotieonderzoek van Wouter Kock. Centraal hierin staat de verwevenheid van religie en erfgoed, meer in het bijzonder de motieven van ‘nieuwe religieuze gemeenschappen’ in Nederland om oude kloosters te gaan bewonen en in te zetten voor hun geloofsverhaal. Hierbij worden ‘klassieke’ kloosters niet alleen gezien als functionele gebouwen maar ook als identiteitsdragers voor een religieuze gemeenschap. Een nieuw fenomeen in deze zijn de zogenaamde stadskloosters.